

ZBIGNIEW MAKIEŁA

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa
im. ks. B. Markiewicza w Jarosławiu

POLSKA POTENCJALNYCH METROPOLII – POLSKA WSCHODNIA

Abstract: Eastern Poland as Potential Metropolis. Metropolisation is the development of an urban area which leads to expansion, export and copying of solutions created in metropolises, and to its development searches identical examples. It does not have to mean, however, that non-metropolitan areas are marginalized and they do not have the possibility of increasing the development (Malisiewicz 2007). It is acknowledged that faster rate of metropolitan areas development causes the effect of the increasing difference between a metropolis and other towns. Analyzing metropolis development, metropolitan areas, regions comprising metropolises, we can observe the process of omitting the base, metropolises develop autonomously (an example of Warszawa metropolis), they show stronger links both internal and between one another.

Achieving success by Eastern Poland requires not only substantial resources for social and economic development but also applying a range of instruments of regional policy, co-operation of different partners, advancement of endogenic development potential and making use of possibilities which are connected with our country being a member of the EU. The changes in contemporary world require from Eastern Poland to liquidate the civilization and economic gap which results from the historical past, from the fact that it belonged to two different state administrations for 130 years, and later (after the Second World War) to the centrally planned economy. Eastern Poland comprises the area of five provinces which are economically and socially diverse (lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie and warmińsko-mazurskie). These are the poorest regions of the Union, in which gross domestic product *per capita* do not exceed 40% of EU average. These provinces comprise the area of 32% of Poland with 22% of inhabitants of the country who make about 16% of gross domestic product. The basic problem of this area is a very low level of social, economic and territorial cohesion.

Wprowadzenie

Nie budzi wątpliwości teza mówiąca o dominującej roli metropolii w rozwoju społeczno-gospodarczym regionów i o tym, że rozwój cywilizacyjny coraz bardziej koncentruje się na obszarach metropolitalnych. Regiony pozbawione metropolii roz-

wijają się wolniej, stają się regionami peryferyjnymi. Korzyści dużego miasta uwiadcniają się w wielorakiej formule, m.in. jako korzyści przewag konkurencyjnych, lokalizacji, koncentracji, urbanizacji. Korzyści przewag konkurencyjnych wynikają z nierówności w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego, którymi cechują się jednostki przestrzenne. Przyczyną tych dysproporcji mogą być uwarunkowania geograficzne, historyczne, a także bariery w przepływie czynników produkcji. Mogą one powodować, że pewne obszary będą (inne nie) preferowane przez duże firmy, a co za tym idzie nastąpi koncentracja nowoczesnych gałęzi produkcji i wysoko wykwalifikowanej siły roboczej. Na tym tle uwiadcniają się korzyści lokalizacji i koncentracji, wynikające ze skupienia na niewielkim obszarze wielu firm światowych działających w tej samej lub pokrewnej dziedzinie gospodarki i podmiotów o funkcjach globalnych (wyższe uczelnie, banki, korporacje). Korzyści koncentracji firm globalnych, które dzięki nowoczesnym technologiom produkcji, wysokiej jakości wyrobów, innowacyjności, sprawności przedsiębiorstw usługowych (transport, handel, banki, ubezpieczenia), uzyskują przewagę konkurencyjną nad podmiotami występującymi w otoczeniu zewnętrznym. Proces koncentracji funkcji i kapitału w metropoliach powoduje efekty interakcji, które zachodzą najczęściej w dziedzinie komunikacji i oddziaływania przestrzennego. Obejmują one wymianę informacji, których źródła są bogatsze w wielkich miastach, skutkują lepszą dostępnością do środków komunikacji, do podmiotów kooperujących oraz tworzą tzw. efekty sąsiedztwa. Zewnętrzne korzyści skali to także wyspecjalizowanie rynku pracy w regionie, tworzenie warunków współpracy z podmiotami globalnymi, specjalizacja banków, firm ubezpieczeniowych itp.

Korzyści urbanizacji wynikają ze skupienia ludności o wysokich kwalifikacjach zawodowych, prezentujących miejski tryb zachowań, których oczekiwania decydują o koncentracji usług wyższego rzędu. Metropolie są miejscem, gdzie najszybciej zachodzą zmiany w systemie społeczno-gospodarczym, a wynikają z procesu rozwoju cywilizacyjnego, w którym dominujące znaczenie odgrywają wartości niematerialne, takie jak wiedza, wysokie kwalifikacje, przedsiębiorczość, kreatywność i innowacyjność¹. W wyniku wzrostu otwartości gospodarki na handel zagraniczny i swobodny przepływ kapitału, rozwój nowych technologii, rozbudowę wyspecjalizowanej infrastruktury, skłonność społeczeństwa do konsumpcji, metropolie są głównymi beneficjentami szybkiego rozwoju gospodarczego.

Zarysowany proces korzyści przyczynia się także do stopniowego zwiększenia efektów zewnętrznych metropolii co skutkuje nie tylko zwiększaniem napływu inwestycji zagranicznych, fachowców i menadżerów z zagranicy, budowy instytucji sektora obsługi zagranicznej, centrów handlowych i usługowych, w tym hoteli oraz rozbudową różnych instytucji, ale także umacnianiem społeczności obywatelskiej, demokracji lokalnej, rozwojem współpracy międzykulturowej, tworzeniem ustroju metropolitalnego. Wskazuje to, że procesy metropolizacji decydują o przewadze ob-

¹ Ładysz (2009), s. 19-23.

szarów metropolitalnych nad otoczeniem zewnętrznym. W metropoliach lokalizują się centra firm globalnych będące źródłem dyspozycji przepływu informacji, dyspozycji kapitału do firm „córek” zlokalizowanych na całym globie. Dyspozycje przekazywane do ośrodków produkcji zlokalizowanych w wielu regionach pozwalają zarządzać światową produkcją przyspieszając jej proces specjalizacji, unifikacji jakości, porównywalności cen produktów na całym świecie. Firmy globalne wykazują największy popyt i są głównymi konsumentami nowoczesnych systemów infrastruktury techniczno-ekonomicznej systemów sieciowych i punktowych, wykazują największy popyt na najnowocześniejsze i najdroższe obiekty biurowe w centrach metropolii, wymuszają nowoczesne rozwiązania w zakresie procedur zarządzania organizacjami. Ogromny popyt firm globalnych na innowacje przyczynia się do wyścigu technologicznego w dziedzinie rozwiązań urbanistycznych i jakości usług infrastrukturalnych, dzięki czemu koncentracja nakładów inwestycyjnych w metropoliach jest przeważająca nad nie metropoliami. W metropoliach instaluje się najnowocześniejsze i kompatybilne systemy transportowe i komunikacyjne integrujące „tankę miejską”. Powstające obwodnice łączą centra miejskie z systemami autostrad, wyznaczają kolejne etapy przestrzennego rozwoju obszarów metropolitalnych. Dyfuzja funkcji i materii określa tempo procesów globalizacji, a metropolie są węzłami globalnych powiązań. W metropoliach działają duże banki, renomowane kancelarie prawnicze, firmy zajmujące się marketingiem i reklamą, środki masowego przekazu o zasięgu międzynarodowym, które tworzą specyficzną formę konsumpcji przybywających do metropolii gości (turystyka biznesowa).

Metropolizacja jest to rozwój przestrzeni zurbanizowanej, która prowadzi do ekspansji, eksportu i kopiowania stworzonych w metropoliach rozwiązań, a do swojego rozwoju poszukuje przykładów bliźniaczych². Procesy metropolizacji noszą więc cechy rozwoju elitarnego, co oznacza, że obszary niemetropolitalne, są pomijane i nie są „zapraszane do współpracy” (Domański 2008). Nie musi to jednak oznaczać, że obszary nie metropolitalne są marginalizowane i nie mają możliwości przyspieszenia rozwoju (Malisiewicz 2007). Należy uznać, że szybsze tempo rozwoju obszarów metropolitalnych wywołuje efekt narastania dystansu między metropolią a innymi miastami. Ponieważ procesy metropolizacji cechują się dyfuzją funkcji, oznacza to, że regiony, na terenie których znajdują się metropolie powinny rozwijać się szybciej od pozostałych regionów. Oznacza to także, że regiony, na terenie których proces powstawania metropolii nie jest wspomagany zewnętrznymi, nigdy nie nadążą w swym rozwoju za regionami, w których proces metropolizacji jest obecny,

² „We współczesnym rozumieniu metropolii dostrzegam dwa aspekty, wspólnie składające się na pojmowanie koncepcji, a wynikające ze starogreckiego projektu ‘matkowania’ miasta: tworzenie wzorców miejskich, kopiowanych przez inne miasta czy obszary, co można określić mianem ‘eksportu idei metropolii’, oddziaływanie metropolii na inne miasta, przez pełnione przez metropolię nadrzędne i innowacyjne funkcje. To oddziaływanie może być mierzone udziałem w globalnym (czy kontynentalnym) obiegu i transferze dóbr, informacji i idei” (Czepczyński 2008).

a między nimi dystans ekonomiczny i cywilizacyjny będzie narastał. Analizując rozwój metropolii, obszarów metropolitalnych, regionów mających na swoim terenie metropolie, widoczny jest proces pomijania zaplecza. Metropolie rozwijają się autonomicznie (przykład metropolii warszawskiej), wykazują silniejsze powiązania wewnętrzne i pomiędzy sobą. Następuje osłabienie lub zerwanie związków gospodarczych metropolii z jej regionalnym zapleczem (Jałowiecki 2007), które staje się metropoliom funkcjonalnie niepotrzebne (Gorzelak, Jałowiecki 2000). Uniezależnienie się metropolii od ich regionalnego zaplecza zachodzi zwłaszcza w gospodarce informacyjnej (Gorzelak, Smętkowski 2005). Prowadzi to do marginalizacji otaczających regionów, a różnice między metropolią jako centrum i peryferiami ulegają pogłębieniu (Smętkowski 2007).

Tak zresztą było zawsze. Metropolie i obszary metropolitalne zawsze zwiększały swój potencjał społeczno-gospodarczy, poszerzały swoje granice, a silne powiązania między metropoliami wykształcały centra kontynentalne. Zmieniał się jedynie środek ciężkości globalnego centrum gospodarczego. Początkowo centrum gospodarcze znajdowało się w Rzymie, później w Paryżu i w Londynie, a na początku XX w. przeniosło się za Atlantyk. Po II wojnie światowej polaryzacja przestrzeni ekonomicznej na świecie doprowadziła do wykształcenia się dużych przestrzennie obszarów (biegunów) wzrostu gospodarki światowej, TRIADY. W korporacji „Świat” największy zysk w postaci wzrostu gospodarczego, największy zwrot zaangażowanego kapitału przyniosły inwestycje w metropolie i ich otoczenie, zlokalizowane w Unii Europejskiej („jądro” ekonomiczne Europy, obszar wyznaczany przez metropolie Londyn, Paryż, Mediolan, Monachium, Berlin), w obszarze wschodnim USA (w pasie Boston, Nowy Jork, Filadelfia) i w kilku krajach Azji Południowo-Wschodniej. Na przełomie XX i XXI w. do rangi bieguna wzrostu pretendują przemysłowe regiony Chin, a ciężar ekonomiczny Świata przesuwają się w kierunku Chin (strefa Shenzen – średnie tempo wzrostu w ostatniej dekadzie wynosiło 17%, czy Szanghaj – 11%) i Indii. Przekonuje o tym m.in. wzrost udziału eksportu gospodarki „państwa środka” w globalnym eksporcie, z 0,9% w 1980 r. do 8,1% w 2006 r. To właśnie rozwój metropolii jest czynnikiem tworzenia wzrostu gospodarczego Chin.

Wielkie miasta i ich satelity (aglomeracje) przyciągają miliony emigrantów z terenów wiejskich, klasę średnią z innych regionów, państw, naukowców, artystów, dobrze wykwalifikowanych pracowników. Na niewielkim obszarze buduje się nowoczesną infrastrukturę w postaci lotnisk, autostrad, dróg ekspresowych, szybkich kolei. W obszarach metropolitalnych, w wyniku procesu koncentracji gromadzą się centra logistyczne biznesu, centra finansowe, tutaj mają swoje siedziby największe i najbardziej renomowane uniwersytety, tutaj znajdują się centra kultury. W dużych aglomeracjach najłatwiej jest o kapitał – łatwiej można pozyskać środki finansowe na założenie firmy, a koncentracja wysoko kwalifikowanych specjalistów pozwala na profesjonalne prowadzenie firmy. Ponadto, obowiązujące tam wysokie standardy biznesu globalnego tworzą dobrą koniunkturę w ocenie atrakcyjności lokalizacji metropolii.

1. Specyfika Polski Wschodniej

Osiągnięcie przez Polskę Wschodnią sukcesu wymaga nie tylko znacznych środków przeznaczonych na wspieranie rozwoju społeczno-ekonomicznego, ale zastosowania palety nowoczesnych instrumentów polityki regionalnej, współdziałania różnych partnerów, rozwijania endogenicznego potencjału rozwojowego oraz wykorzystania możliwości, jakie wynikają z członkostwa naszego kraju w UE³. Polska Wschodnia funkcjonuje w warunkach silnej konkurencji. Aby jej sprostać i uczestniczyć w procesie współzawodnictwa, nadrobić zapóźnienia, regiony wschodnie muszą spełnić wiele warunków, powinny rozwijać się szybciej. Do realizacji tak postawionej tezy w strategii rozwoju Polski Wschodniej należy przyjąć, że dla jej rozwoju decydującą rolę odgrywają następujące czynniki.

1. Rozwój zaawansowanych technologii, zakładając że nastąpi wzrost powiązania nauki z przemysłem.
2. Wzmocnienie konkurencyjności potencjału rynku lokalnego, jako podstawowej przesłanki przedsiębiorczości i lokalizacji działalności gospodarczej.
3. Poprawa konkurencyjności firm lokalnych, z jednoczesnym dostosowaniem działalności do wymagań rynku międzynarodowego.
4. Wola instytucji krajowych i międzynarodowych do wspomagania rozwoju regionów biednych (Polska Wschodnia). Wzmocnienie roli samorządów do tworzenia i realizacji strategii wzrostu gospodarczego.

W zachodzących współcześnie przemianach Polska Wschodnia musi nadrobić ogromny dystans cywilizacyjny i gospodarczy wynikający z przeszłości historycznej, 130-letniej przynależności do dwóch różnych administracji państwowych a później (po II wojnie światowej) do systemu gospodarki centralnie sterowanej. Polska Wschodnia obejmuje zróżnicowany, pod względem poziomu, potencjał społeczno-gospodarczy obszar pięciu województw (lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie). Jest to pięć najbiedniejszych regionów Wspólnoty, w których produkt krajowy brutto na mieszkańca, nie przekracza 40% średniej Unii Europejskiej. Województwa te zajmują obszar stanowiący 32% powierzchni Polski, na którym mieszka niecałe 22% mieszkańców kraju, którzy tworzą ok. 16% produktu krajowego brutto. Podstawowym problemem tego obszaru jest bardzo niski poziom spójności społecznej, gospodarczej, i terytorialnej.

Polska Wschodnia charakteryzuje się niekorzystnymi procesami demograficznymi. Zamieszkuje ją prawie 8,3 mln ludności (21% ludności kraju), a niekorzystnym zjawiskiem jest zmniejszająca się liczba ludności (tab. 1). W latach 1999-2007 spadek liczby ludności wyniósł 133,4 tys., najwięcej ludności ubyło w woj. lubelskim (52,7 tys.), świętokrzyskim (38,3), podlaskim (23,7), podkarpackim (13,0) i warmińsko-mazurskim (5,7). W niewielkim stopniu wzrósł poziom urbanizacji regionu z 49,2% w 1999 r. do

³ *Strategia rozwoju...* Dokument przyjęty przez Radę Ministrów 30 grudnia 2008.

Tabela 1

Poziom urbanizacji w województwach Polski Wschodniej w latach 1999 i 2007

Województwa	Liczba ludności według miejsca zameldowania w tys.				Wskaźnik urbanizacji w %		Zmiany liczby ludności +/-
	1999		2007		1999	2007	
	razem	miasta	razem	miasta			
Lubelskie	2 218,9	1 017,1	2 166,2	1 009,4	46,1	46,6	-52,7
Podkarpackie	2 110,3	855,2	2 097,3	832,2	40,2	40,6	-13,0
Podlaskie	1 215,6	705,3	1 191,9	719,0	59,2	59,9	-23,7
Świętokrzyskie	1 313,9	598,5	1 275,6	579,1	45,2	45,4	-38,3
Warmińsko-mazurskie	1 431,9	854,3	1 426,2	855,7	59,5	60,0	-5,7
Ogółem	8 290,6	4 030,4	8 157,2	3 995,4	49,2	49,5	-133,4

Źródło: Informacje GUS (tab.1-3).

49,5% w 2007 r., lecz w tym samym czasie zmniejszyła się liczba ludności miast o 35 tys. Niski poziom urbanizacji na tym obszarze ma uwarunkowania historyczne⁴, nawet procesy industrializacji zapoczątkowane w okresie budowy COP i późniejsze procesy uprzemysłowienia, nie zmieniły zadowalająco poziomu urbanizacji, wyzwoliły tylko dojazdy do pracy na dużą skalę. Niski poziom urbanizacji jest skorelowany z niskim potencjałem ludnościowym miast, w których mieszkało w 2007 r. prawie 4 mln ludności.

Na omawianym obszarze jest 205 miast i dominują miasta małe, do 5 tys. mieszkańców (95, tj. 46,3%). Najwięcej miast małych jest w woj. lubelskim (41, tj. 75,6%), koncentracja 35% ludności w Lublinie wskazuje na jego monocentryczny charakter (tab. 2). Cechą charakterystyczną regionów Polski Wschodniej jest mała liczba dużych i średnich miast. Miast liczących ponad 100 tys. mieszkańców jest sześć, z wyjątkiem Elbląga są to stolicy województw, w tym trzy potencjalne metropolie (Lublin – 358,5 tys., Białystok – 294,8, Rzeszów – 176,0).

Potencjalne metropolie Polski Wschodniej mają mały potencjał ludnościowy i są najmniejsze spośród miast zaliczanych przez Unię Metropolii Polskich, do metropolii i obszarów metropolitalnych. Niska pozycja rankingowa oraz niskie wskaźniki udziału ludności metropolii i obszarów metropolitalnych Polski Wschodniej sugerują, że proces ich kształtowania się wymaga dużego wspomagania zewnętrznego. Cele i kierunki takich działań muszą być zawarte w strategii rozwoju regionalnego, musi być także wola i siła

⁴ W latach 30. XX w. Polska Wschodnia cechowała się niewielkim odsetkiem mieszkańców miast (poniżej 30%). Od tego czasu tempo urbanizacji było zmienne. W 2006 r. poziom urbanizacji wynosił: w woj. warmińsko-mazurskim 59,5%, podlaskim 59,2%, lubelskim 46,1%, świętokrzyskim 45,2% i podkarpackim 40,2% – średnia krajowa 62,2%.

Tabela 2

Liczba miast Polski Wschodniej w 2008 r.

Województwa	Liczba miast						
	razem	0-5 tys.	5-10 tys.	10-20 tys.	20-50 tys.	50-100 tys.	ponad 100 tys.
Lubelskie	41	31	3	1	4	1	1
Podkarpackie	47	17	14	7	5	2	1
Podlaskie	37	18	6	5	5	2	1
Świętokrzyskie	31	14	6	5	3	2	1
Warmińsko-mazurskie	49	17	8	13	8	1	2
Ogółem	205	97	37	31	25	8	6

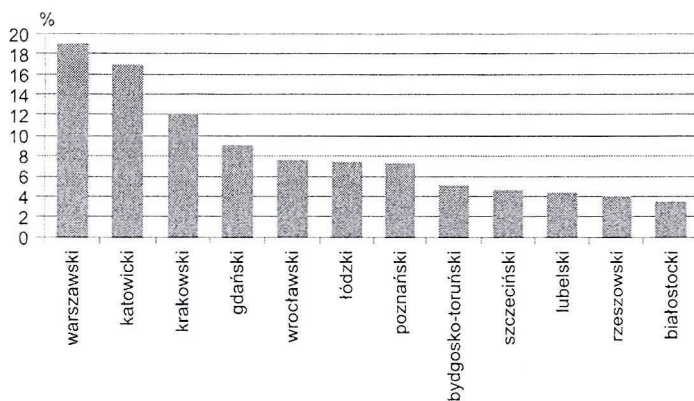
polityczna ich realizacji. Brak zdecydowanych działań na rzecz wzmacniania sieci osadniczej Polski Wschodniej i tworzenia tam silnych ośrodków wzrostu (przyszłych metropolii) budzi niepokój oraz niebezpieczeństwo deprecjacji tych regionów na długie lata (tab. 3).

Polska Wschodnia jest też słabiej zaludniona, gęstość zaludnienia waha się od 118 osób na km² w woj. podkarpackim do 56 osób w podlaskim (średnia krajowa 122 osoby), jeszcze gorzej jest na terenach wiejskich woj. podlaskiego (26 osób na km² przy średniej krajowej 50). Wyjątkiem jest woj. podkarpackie (74), w którym wysoki wskaźnik gę-

Tabela 3

Metropolie i obszary metropolitalne w 2006 r.

Lp.	Obszar metropolitalny	Ludność w tys.	Udział (w %)	Powierzchnia (w km ²)	Os./km ²	Metropolia	Ludność w tys.	Udział (w %)	Pow. (w km ²)	Os./km ²
1	Warszawski	3065,5	19,0	8 635	355	Warszawa	1702,1	25,0	517	3292
2	Katowicki	2847,0	17,0	5 578	510	Katowice	314,5	4,6	164	1918
3	Krakowski	2052,3	12,0	7 111	289	Kraków	756,3	11,5	327	2313
4	Gdański	1238,0	9,9	4 839	256	Gdańsk	456,7	6,3	262	1743
5	Wrocławski	1168,1	7,5	6 725	174	Wrocław	634,6	9,0	293	2166
6	Łódzki	1135,5	7,3	2 497	455	Łódź	760,3	12,0	294	2583
7	Poznański	1115,5	7,1	5 192	215	Poznań	565	8,0	261	2165
8	Bydgosko-toruński	785,2	5,0	2 915	260	Bydgoszcz	363,5	5,1	174	2089
9	Szczeciński	724,3	4,6	5 654	128	Szczecin	409,1	6,1	301	1359
10	Lubelski	714,8	4,2	4 220	169	Lublin	353,5	5,2	148	2388
11	Rzeszowski	605,9	4,0	3 551	171	Rzeszów	163,6	3,0	54	3028
12	Białostocki	504,2	3,3	5 133	98	Białystok	294,8	4,2	94	3136
Razem obszar		15 929,0	100,0	62 050	257	Razem	6773,8	100,0	2889	2345

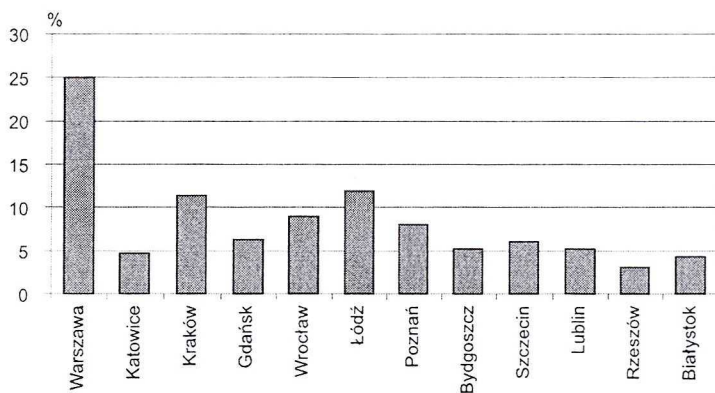
Ryc. 1. Udziały procentowe ludności w obszarach metropolitalnych

Źródło: Tabela 3 (ryc. 1, 2).

stości zaludnienia terenów wiejskich pokazuje, że podkarpackie cechuje się znacznym przeludnieniem terenów wiejskich oraz niskim poziomem urbanizacji (40,7%).

Na terenie Polski Wschodniej obserwujemy proces starzenia się ludności, jest on złożony i zróżnicowany przestrzennie, a na jego tempo wpływa przyrost naturalny i migracje. Spośród województw Polski Wschodniej, na których terenie zaawansowane są procesy metropolizacji, tylko woj. podkarpackie cechuje się relatywnie wysokim dodatnim przyrostem naturalnym. Proces starzenia się ludności najbardziej widoczny jest w woj. lubelskim⁵. Oznacza to, że w województwach lubelskim i podlaskim, w najbliższych latach nastąpi wzrost liczby ludności w wieku poprodukcyjnym.

Polska Wschodnia wyraźnie wyróżnia się od pozostałej części kraju, wysokim ujemnym saldem migracji. W 2006 r. saldo migracji w Polsce wynosiło ok. -1 pro-

Ryc. 2. Udziały procentowe ludności w metropoliach w 2006 r.

⁵ Strategia rozwoju ..., s. 21-22.

mila, a w Polsce Wschodniej ok. -2,5 promila, przy czym w woj. lubelskim prawie -3 promila, podlaskim -2,5 promila i podkarpackim -2 promila. W procesie migracji obserwujemy dominujący udział ludności w wieku 20-24 lat i dzieci 5-14 lat, oznacza to, że emigrują młode rodziny. Osoby te emigrują głównie do dużych ośrodków miejskich kraju i za granicę. Badania wskazują, że wśród emigrujących młodych mieszkańców Polski Wschodniej znaczny udział mają ludzie z wyższym wykształceniem. Jest to niekorzystny proces, ponieważ wyjeżdżają te osoby, które zdobyły wyższe wykształcenie w uczelniach regionów Polski Wschodniej. Absolwenci wyższych uczelni Rzeszowa, Lublina, Białegostoku szukają swoich szans życiowych poza regionami, w których studiowali, a spowodowane jest to tym, że w regionach wschodnich występuje deficyt atrakcyjnych miejsc pracy.

Regiony Polski Wschodniej mają najniższe w kraju wskaźniki przedsiębiorczości. Zdecydowanie najniższy wskaźnik przedsiębiorczości ma woj. podkarpackie (519 osób na 10 tys. mieszkańców prowadzi działalność gospodarczą – 16 miejsce w kraju). Syntetyczny wskaźnik potencjału i siły gospodarki PKB na jednego mieszkańca stawia Polskę Wschodnią na ostatnim miejscu, a najniższym ekonomicznie jest woj. lubelskie, z PKB na mieszkańca niewiele ponad 68% średniej wartości wskaźnika krajowego.

Województwa Polski Wschodniej są regionami rolniczymi z wadliwą strukturą agrarną – wysokim zatrudnieniem w rolnictwie i niską towarowością produkcji. Najgorzej jest w woj. podkarpackim, w którym pracuje 7,4% wszystkich zatrudnionych w rolnictwie w kraju, a wartość skupu produktów rolnych w przeliczeniu na jednostki zbożowe jest najniższa w Polsce.

Analizy ekonomiczne wskazują, że przemysł regionu jest przestarzały i wymaga głębokiej modernizacji. Jest to skutek marginalizacji regionów wschodnich w procesie inwestycyjnym po II wojnie światowej. Obecnie poziom wartości dodanej brutto w przetwórstwie przemysłowym na jednego pracującego jest we wszystkich województwach wschodnich niższy od średniej krajowej i wskazuje tendencje spadkowe. Jedynie w woj. podkarpackim udział przetwórstwa przemysłowego jest wyższy od udziału rolnictwa⁶, ponadto podkarpackie cechuje się relatywnie wysoką innowacyjnością przemysłu⁷. Relatywnie niski poziom innowacyjności przedsiębiorstw Polski Wschodniej powoduje, że są one mniej konkurencyjne na rynku krajowym⁸.

⁶ *Ibid.*, s. 29-30.

⁷ Zajmuje czwarte miejsce w wielkości nakładów na działalność B+R w przemyśle w 2006 r.

⁸ W przeliczeniu na jedno średniej wielkości przedsiębiorstwo nakłady ponoszone na B+R są relatywnie wysokie w woj. lubelskim i podkarpackim; najniższe w przypadku małych, jak i średnich firm są w woj. podlaskim; w strukturze nakładów sektora MSP na innowacje można wyróżnić trzy typy województw: z bardzo dużym udziałem sektora MSP (sięgającym blisko 50%) – są to województwa warmińsko-mazurskie i lubelskie; ze znaczną przewagą dużych przedsiębiorstw i bardzo małym znaczeniem firm małych – podlaskie i świętokrzyskie; ze zdecydowaną dominacją firm dużych (ponad 80%) – woj. podkarpackie; wyniki dotyczące wprowadzanych innowacji produktowych wyraźnie pokazują, że relatywnie na najwyższym poziomie znajdują się małe i średnie firmy woj. podkarpackiego, które wykazują wyższą niż średnia w kraju, skłonność do wprowadzania nowych i ulepszonych wyrobów czy nowych procesów;

Polska Wschodnia, m.in. z powodu niskiego poziomu wyposażenia w infrastrukturę techniczno-ekonomiczną zaliczana jest do obszarów o niskiej atrakcyjności inwestycyjnej⁹. W skali kraju regiony wschodnie zaliczane są do obszarów o znacznie mniejszej od przeciętnej wielkości zagranicznych inwestycji *per capita*. Wynika to głównie z małych inwestycji w sektorze usługowym¹⁰. Dla regionów peryferyjnych, jakimi są województwa wschodnie, duże znaczenie w przyciąganiu inwestorów ma polityka regionalna państwa. Jej wyrazem powinno być wsparcie takich regionów kosztem lepiej rozwiniętych obszarów. Temu celowi służyły w latach 90. XX w. specjalne strefy ekonomiczne. Zmiany w podejściu państwa do obszarów uprzywilejowanych sprawi-

w woj. lubelskim za wdrażanie innowacji odpowiedzialne są głównie firmy średnie; w woj. warmińsko-mazurskim widoczna jest lekka specjalizacja we wprowadzaniu wyrobów nowych na rynku (zarówno firmy małe, jak i średnie); zdecydowanie najmniejszy odsetek firm wprowadzających innowacje występuje w woj. podlaskim, które w każdym przypadku plasuje się poniżej średniej krajowej.

⁹ W 2006 r. na terenie Polski Wschodniej swoje siedziby miało ponad 1167 podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego. Daje to znacznie niższy, w stosunku do średniej krajowej, wskaźnik liczby spółek na 100 tys. mieszkańców (12,7 spółki przy średniej krajowej 47,3). Należy jednak pamiętać, że blisko jedna trzecia tego typu podmiotów działa na terenie woj. mazowieckiego (prawie 115 firm na 100 tys. mieszkańców). Województwa Polski Wschodniej zajmują ostatnie 5 miejsc w rankingu opartym na liczbie podmiotów z udziałem zagranicznym. Nieco lepiej przedstawia się położenie Polski Wschodniej ze względu na zainwestowany kapitał na mieszkańca (według siedzib firm). Wprawdzie woj. podlaskie, lubelskie i warmińsko-mazurskie zajmują ostatnie miejsca w kraju to nieco lepiej wypada woj. podkarpackie (10. lokata), zaś najlepiej świętokrzyskie – 6. miejsce. Dynamika napływu inwestycji zagranicznych do województw Polski Wschodniej była w latach 2000-2006 bardzo zróżnicowana. W woj. podlaskim i lubelskim odnotowujemy mniejszy poziom inwestycji zagranicznych w 2006 r., niż miało to miejsce w 2000 r. (odpowiednio 48% i 78% wartości z 2000 r.). Najwyższy relatywny wzrost osiągnęły woj. świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie (odpowiednio 162% i 147%). Kapitał zagraniczny wykorzystuje lokalne i regionalne zasoby przez: lokalizację i zainteresowanie istniejącymi silnymi dziedzinami gospodarki regionalnej (branża lotnicza, przetwórstwo spożywcze, meblarstwo, produkcja opon itp.); zainteresowanie niskimi kosztami siły roboczej – mimo że zatrudnienie w firmach z udziałem zagranicznym w przeliczeniu na mieszkańca jest w województwach Polski Wschodniej najniższe w kraju, a szczególnie niski wskaźnik charakteryzuje Podlasie i Lubelszczyznę; lokalizację głównie w największych centrach gospodarczych regionu (stolice województw i ośrodki powiatowe); lokalizację na terenach specjalnych stref ekonomicznych. Jednocześnie oczekiwania wobec inwestorów zagranicznych nie są, jak dotąd, zaspokajane w takich obszarach, jak: dynamizacja i rozwój więzi gospodarczych prowadzących do powstawania nowoczesnych gron (klastrow); współpraca z regionalnym środowiskiem naukowym; modernizacja gospodarki przez napływ inwestycji wysokich technologii; możliwość szerokiej promocji regionu przez lokalizację siedzib znanych korporacji międzynarodowych.

¹⁰ Biorąc pod uwagę trzy kraje, z których najwięcej kapitału zainwestowano w poszczególnych województwach, najczęściej pojawia się w zestawieniu kapitał holenderski (we wszystkich województwach oprócz Warmii i Mazur oraz Podkarpacia) oraz niemiecki (z wyjątkiem podkarpackiego). Inwestorzy francuscy zajmują pierwsze miejsce na Podlasiu, drugie na Podkarpaciu i w świętokrzyskim, a trzecie na Lubelszczyźnie. Z kolei Amerykanie zainwestowali znaczny kapitał jedynie na Podkarpaciu, a z kapitałem znacznie niższym plasują się wśród trzech najważniejszych inwestorów na Lubelszczyźnie. Ponadto, istotny w Polsce Wschodniej jest kapitał belgijski (trzecie miejsce w woj. świętokrzyskim).

ły, że województwa wschodnie straciły jeden z najważniejszych atutów przyciągania dużych inwestorów zagranicznych (Sobala-Gwosdz *et al.* 2006).

W województwach Polski Wschodniej relatywnie dobrze jest rozwinięty sektor usług nierynkowych, które mają znaczny udział w tworzeniu PKB. Usługi nierynkowe są tam dominującym sektorem tworzenia PKB, jednak ze względu na niską wartość wskaźnika PKB na mieszkańca ich znaczenie należy uznać za niewielkie. Jako przykład może posłużyć szkolnictwo wyższe regionu. W liczbach bezwzględnych najwięcej studentów mają szkoły wyższe woj. lubelskiego (ponad 107 tys. studentów – 7. lokata w Polsce), najmniej szkoły wyższe woj. podlaskiego (53 tys. studentów – 14. miejsce). Niestety niewiele jest renomowanych uczelni o utrwalonej pozycji międzynarodowej, a poziom scholaryzacji jest niższy od średniej krajowej (najniższy w woj. podkarpackim – ok. 25%, średnia krajowa ok. 37%). Relatywnie wysoka liczba studentów województw nie idzie w parze z ich aktywnością na arenie międzynarodowej (udział w programach naukowych finansowanych przez UE).

2. Polska Wschodnia – regiony bez metropolii

Proces metropolizacji przestrzeni Polski Wschodniej nie budzi wątpliwości. Poważnym problemem regionów wschodnich jest tempo tego procesu. Prowadzone badania (Markowski 2005) wskazują, że „Metropolizacja jest pojęciem funkcjonalnym, a nie morfologicznym”¹¹, oznacza to, że z punktu widzenia procesu delimitacji, istotne znaczenie mają kryteria funkcjonalne, posiadane funkcje o zasięgu globalnym. W kontekście kryteriów funkcjonalnych metropolia powinna spełniać określone cechy¹², które pozwalają danej jednostce osadniczej uzyskać przewagę w strukturze osadniczej danej przestrzeni.

¹¹ *Metropolizacja* jest pojęciem funkcjonalnym, a nie morfologicznym, i oznacza konieczność spełnienia określonych kryteriów funkcjonalnych (rozwój funkcji metropolitalnych). Przyjęcie, że metropolizacja jest związana ze zdobywaniem przewagi danej jednostki osadniczej nad innymi w obrębie jakiegokolwiek terytorium, oznacza że istnieje hierarchiczna struktura metropolizacji np. na poziomie regionalnym, krajowym, kontynentalnym czy globalnym. Metropolizacja przestrzeni łączy się z występowaniem metropolii. Metropolizacja tworzy metropolie, metropolie ‘tworzą’ (metropolizują) obszar metropolitalny. Występowanie metropolii jest warunkiem uruchomienia procesu metropolizacji otaczającej metropolię przestrzeni. Metropolizacja może oznaczać wpływ metropolii na otaczającą przestrzeń, zarówno tę bezpośrednio sąsiadującą z metropolią, jak i obejmującą cały świat.

¹² Przyjmuje, pochodzące z zagranicy czynniki produkcji, inwestycje, siłę roboczą oraz towary i usługi. Gości zagraniczne firmy, siedziby i filie międzynarodowych przedsiębiorstw, banków, instytucje pozarządowe, naukowe i oświatowe (szkoły) oraz uniwersytety o znacznym udziale studentów cudzoziemców, a także placówki dyplomatyczne. Eksportuje czynniki produkcji: przedsiębiorstwa, banki i inne instytucje społeczno-gospodarcze, kulturalne i naukowe. Jest bezpośrednio połączona siecią transportu i komunikacji z zagranicą, systemem autostrad, szybkich kolei, lotnisk międzynarodowych. Cechuje się intensywną komunikacją z zagranicą przez ruch pocztowy, telekomunikacyjny i turystyczny. Ma rozwinięty sektor usług nastawionych na zagranicznych klientów: centra kongresowe i wystawiennicze, luksusowe hotele, szkoły międzynarodowe, wysokiej jakości pomieszczenia biurowe, międzynarodowe kancelarie prawnicze, międzynarodowe instytucje naukowe. Znajdują się na jego obszarze środki masowego

Stolice województw Polski Wschodniej spełniają obecnie funkcje krajowych centrów wzrostu o dominacji funkcji gospodarczych, naukowych i kulturalnych, lecz ze słabo wykształconymi funkcjami metropolitalnymi. Poważnym problemem tych aglomeracji jest mała liczba ludności, brak nowoczesnych systemów infrastruktury techniczno-ekonomicznej, (połączeń komunikacyjnych – autostrad, dróg szybkiego ruchu typu „S”, szybkiej kolei, nowoczesnych centrów logistyczno-biurowych, nowoczesnych obiektów sportowych, w których odbywają się ważne imprezy międzynarodowe). Brak nowoczesnych obiektów infrastrukturalno-instytucjonalnych zachęcających kapitał zagraniczny do lokalizacji swoich filii, centrów wystawienniczo-kongresowych, pozwalających na promocję metropolii, ułatwiających kształtowanie i wzmacnianie więzi gospodarczych z gospodarką światową, spowalnia proces metropolizacji. Wprawdzie istotnym atutem są wyższe uczelnie, ale ze względu na mały potencjał badawczy i intelektualny potrzebują znacznego wsparcia i głębokich zmian organizacyjnych.

Polska Wschodnia jest zaliczana do obszarów o najniższej dostępności komunikacyjnej w Unii Europejskiej. Najpoważniejszym problemem regionu jest jego niska wewnętrzna spójność komunikacyjna oraz brak nowoczesnych powiązań z najważniejszymi szlakami transportowymi kraju i Europy. Proces integracji i kompatybilności komunikacyjnej jest wyzwaniem dla polityki przestrzennej państwa. Trudno jest zgodzić się z koncepcją powiązań funkcjonalnych kraju, na podstawie proponowanego modelu sześciokąta (ryc. 3). W modelu tym regiony Polski Wschodniej wyraźnie skazane są na peryferyzację i na wiele lat utrwalony zostanie podział kraju na silne ekonomicznie centrum i peryferie.

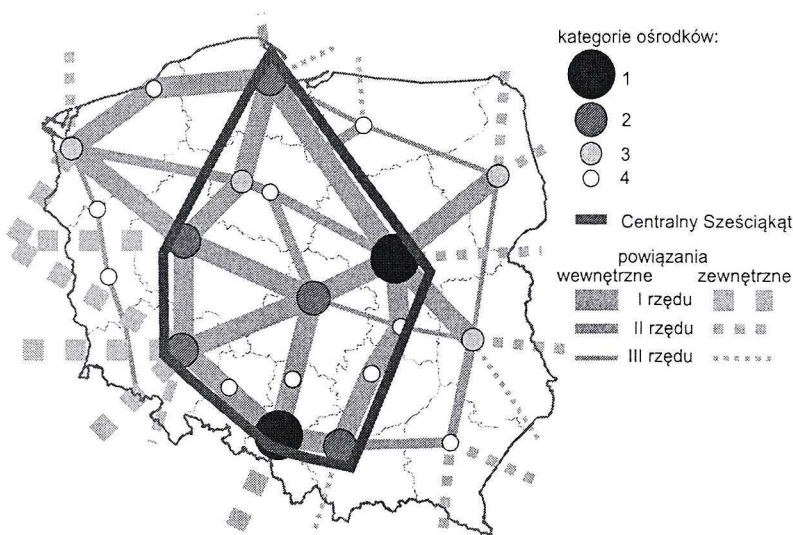
Brak nowoczesnego systemu infrastruktury, w tym przede wszystkim infrastruktury transportowej, utrwali peryferyjny charakter regionów wschodnich oraz poważnie ograniczy proces przenikania się funkcji, efektu mnożnikowego i innych korzyści będących skutkiem procesu dyfuzji metropolii z otoczeniem. Należy się zgodzić z tezą (Domański 2008)¹³, że należy przezwyciężać bariery dyfuzji, ponieważ rozwój endogenicz-

przekazu o zasięgu ponadkrajowym (gazety, magazyny, radio, telewizja). Organizowane są regularnie różnego typu międzynarodowe spotkania: kongresy, wystawy, festiwale, imprezy sportowe i artystyczne z udziałem zagranicznych zespołów teatralnych. Znajdują się na jego obszarze instytucje krajowe i regionalne zajmujące się relacjami zagranicznymi i mającymi międzynarodową markę, jak np. stowarzyszenia, kluby sportowe itp. Przez miejskie instytucje publiczne lub prywatne uprawiana jest, za pośrednictwem własnych przedstawicielstw w innych miastach za granicą, paradyplomacja; służy temu także członkostwo w organizacjach międzynarodowych, jak np. stowarzyszenia miast bliźniaczych, metropolii itp.

¹³ „Znacznie skuteczniejszą polityką może być działanie na rzecz przezwyciężania barier dla endogenicznego rozwoju regionów peryferyjnych opartego na małych i średnich firmach lokalnych. Po pierwsze, można twierdzić, że sukces w rozwoju regionalnym i lokalnym w omawianych obszarach, w większym stopniu niż w regionach rozwiniętych, będzie możliwy bez silnego powiązania z gospodarką międzynarodową, bazując na rynkach lokalnych, regionalnych czy krajowych. Podstawą jest aktywność lokalna, szczególną rolę odgrywać mogą liderzy i instytucje, które potrafią „pchnąć” układ lokalny w kierunku zmiany warunków ukształtowanych w przeszłości” (Domański 2008, s. 7).

ny sprzyja zatrzymywaniu efektów mnożnikowych generowanych przez duże firmy, a to bezsprzecznie ma pozytywny wpływ na gospodarkę obszarów pozametropolitalnych. Jednym z ważniejszych czynników ułatwiających proces dyfuzji funkcji jest budowa aktywnych powiązań nowoczesnych systemów infrastruktury oraz stwarzanie warunków do kształtowania się partnerskich sieci osadniczych z dominującymi biegunami wzrostu – metropoliami. Dlatego niepokój budzą informacje i ekspertyzy naukowe podające w wątpliwość sens budowy drogi szybkiego ruchu S19, która ma połączyć miasta wojewódzkie regionów wschodnich z południową granicą kraju. Budowa S19 wzmocni komunikację na pomoście Bałtycko-Czarnomorskim i jest szansą wzrostu aktywności gospodarczej w pasie gmin transgranicznych. Jednym z kluczowych i wciąż nierozwiązanych problemów jest konieczność wywiązania się z realizacji działań na szlaku komunikacyjnym *via Baltica*. Niepokój budzi słabe tempo inwestycji autostrady A4 na odcinku Kraków–Tarnów–Rzeszów–Korczowa. Zaniechanie lub opóźnienie inwestycji transportowych o znaczeniu ponadregionalnym jest poważnym problemem ograniczającym procesy metropolizacji w Polsce Wschodniej.

Strategicznym znaczeniem dla regionów wschodnich jest interakcja; granica wschodnia – region – przedsiębiorczość. Należy przeciwdziałać opinii utrwalającej oceny, że granica wschodnia jest barierą przenikania współpracy międzynarodowej. Wprawdzie w założeniach *Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski do 2020 roku* pojawia się zapis, że „Jednoznaczna ocena, iż granica Polski na wschodzie i północnym wschodzie jest barierą przenikania się idei, pomysłów, współpracy jest nieuzasadniona”, to ocena mieszkańców, przedsiębiorców, turystów jest odmienna.

Ryc. 3. Potencjalne metropolie Rzeszów, Lublin, Białystok, ich powiązania funkcyjne na tle modelu sześciokąta

Źródło: Korcelli (2008) (wersja zmodyfikowana).

Potwierdzeniem tych opinii jest słaba przepustowość granicy nie tylko dla ruchu turystycznego, ale także przepływu towarów, informacji, kontaktów naukowych, kulturalnych. Wynika to z koncentracji ruchu granicznego na kilku przejściach, a węzeł ruchu granicznego Medyka–Korczowa–Przemyśl koncentruje prawie 30% przepływów. Dodając ruch na przejściach granicznych w Dorohusku, Hrebennym i Krościenku, łącznie jest to ponad 53% całego ruchu granicznego. O zapóźnieniach infrastrukturalnych na wschodniej granicy świadczy też to, że na jedno przejście graniczne z Ukrainą przypada prawie 45 km granicy, z Białorusią ponad 32 km a z Rosją prawie 40 km, dla porównania na granicy zachodniej, na jedno przejście graniczne (przed przystąpieniem Polski do UE) przypadało 12 km granicy. Jak już wspomniano aktywność regionów wschodnich jest związana ze współpracą transgraniczną. Jej realizacja wymaga nie tylko budowy większej liczby przejść granicznych, nowoczesnej infrastruktury transportowej i instytucjonalnej, ale także tworzenia sprzyjającego klimatu do takiej współpracy.

W Koncepcji Metropolii i Obszarów Metropolitalnych Polski Unia Metropolii Polskich¹⁴ biorąc m.in. pod uwagę rangę miast w hierarchii miast sieci osadniczej Polski i inne kryteria nieostre, a przede wszystkim spełniane funkcje na danym obszarze, zgodnie z odpowiednimi rozwiązaniami innych krajów należących do Unii Europejskiej oraz USA ujęto Lublin, Białystok i Rzeszów jako małe metropolie piątej rangi (klasy), co nie budzi zastrzeżeń. W Polsce zgodnie z tą koncepcją są więc metropolie duże, średnie i małe (Markowski 2005), wyróżnia się również metropolie globalne, ponadnarodowe i krajowe (regionalne).

Małe metropolie, takie jak miasta Lublin, Białystok i Rzeszów spełniają wszystkie funkcje podstawowe, dodatkowe i uzupełniające, takie jak metropolia duża czy średnia. Różni je tylko ich skala i stopień natężenia funkcji oraz liczba ludności, wielkość obszaru i wielkość potencjału gospodarczego, społecznego, technicznego. Małe metropolie, podobnie jak duże przez mechanizmy dyfuzji, jak również szerokie instrumentarium oddziaływania interaktywnego bezpośredniego i pośredniego, z uwzględnieniem czynników i warunków o charakterze endogenicznym „twardych” i „miękkich”, oddziałują na rozwój obszaru metropolitalnego i całego regionu. (Malisiewicz 2007).

Wnioski

Biorąc pod uwagę uwarunkowania historyczne, obecne położenie geograficzne i obecną sytuację społeczno-gospodarczą regionów Polski Wschodniej, można bez większego błędu stwierdzić, że konieczne jest podjęcie poważnych decyzji dla realizacji strategii rozwoju tego obszaru, których celem musi być zahamowanie pogłębiania się różnic przestrzennych i społeczno-gospodarczych między Polską Wschodnią

¹⁴ *Działania Unii Metropolii Polskich...* (2003).

a resztą kraju. Należy odejść od założeń mówiących o rozmyciu koncepcji metropolizacji kraju i przyjąć założenie, że w warunkach Polski, szczególnie Wschodniej, swoje miejsce mają średnie metropolie. Biorąc pod uwagę dotychczasowy potencjał gospodarczy, społeczny i infrastrukturalny, położenie geograficzne oraz wymienione niektóre szanse zewnętrzne rozwoju, a także możliwości finansowego wsparcia z Funduszy Strukturalnych Unii Europejskiej, można stwierdzić, że istnieją wszystkie przesłanki, aby w drodze efektywnego wykorzystania istniejących potencjałów (mocnych stron), lepszego wykorzystania możliwości wynikających z cech endogenicznych i szans zewnętrznych, Lublin, Białystok i Rzeszów, w krótkim czasie miały szanse rozwoju i mogły stać się metropoliami średniej wielkości.

Literatura

- Chojnicki Z., Czyż T., 2008, *Gospodarka oparta na wiedzy w regionach metropolitalnych i aglomeracjach miejskich w Polsce*, [w:] *Rola polskich aglomeracji wobec wyzwań Strategii Lizbońskiej*, T. Marszał (red.). Studia KPZK PAN, t. CXX, Warszawa.
- Czepczyński M., 2008, *Strategie samorządów polskich metropolii wobec wyzwań Strategii Lizbońskiej*, [w:] *Rola polskich aglomeracji...*, op. cit.
- Domański B., 2008, *Rozwój polskich metropolii a regiony peryferyjne. Bezpowrotna separacja czy współzależność rozwoju*, [w:] *Rola polskich aglomeracji...*, op. cit.
- Działania Unii Metropolii Polskich w zakresie delimitacji obszarów metropolitalnych*. Materiały z konferencji zorganizowanej przez RCSS w Warszawie, 06-18.06.2003.
- Gorzela G., 2007, *Rozwój polskich regionów a polityka spójności Unii Europejskiej*, [w:] *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, G. Gorzela (red.). Scholar, Warszawa.
- Gorzela G., Jałowiecki B., 2000, *Konkurencyjność regionów*. Studia regionalne i lokalne, nr 1, Warszawa.
- Gorzela G., Smętowski M., 2005, *Metropolia i jej region w gospodarce informacyjnej*. UW, Centrum Studiów Regionalnych i Lokalnych, Warszawa.
- Jałowiecki B., 2007, *Metropolie jako bieguny rozwoju*, [w:] *Polska regionalna...*, op. cit., s. 143-162.
- Korcelli P., 2008, *Ekspertyza projektu koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju do roku 2033*. Materiały MRR, Warszawa.
- Ładysz I., 2009, *Konkurencyjność obszarów metropolitalnych w Polsce, na przykładzie wrocławskiego obszaru metropolitalnego*. Cedetu.pl, Rubinum, s. 19-23.
- Makiela Z., 2005, *Funkcje infrastruktury techniczno-ekonomicznej w strukturze obszarów metropolitalnych*, [w:] *Infrastruktura techniczno-ekonomiczna w obszarach metropolitalnych*, Z. Makiela, T. Marszał (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 222, Warszawa.
- Makiela Z., 2007, *Procesy metropolizacji, obszary metropolitalne*, [w:] *Procesy metropolizacji w regionie podkarpackim Rzeszów-Lwów*, Z. Makiela, R. Fedan (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 230, Warszawa.
- Malisiewicz E., 2007, *Małe metropolie siłą napędową rozwoju regionu na przykładzie miasta Rzeszowa*, [w:] *Procesy metropolizacji...*, op. cit.

- Markowski T., 2002, *Marketing miasta*, [w:] *Marketing terytorialny*, T. Markowski (red.). Studia KPZK PAN, t. CXVI, Warszawa.
- Markowski T., 2005., *Zarządzanie obszarem metropolitalnym*, [w:] *Obszar Metropolitalny Łodzi, Wyzwania i problemy*. Biuletyn KPZK PAN, z. 215, Warszawa.
- Markowski T., Marszał T., 2007, *Metropolitan Areas of Poland – Challenges and Policy Recommendations*, [w:] *Metropolises and Metropolitan Areas – Structures, Functions and Role*, T. Marszał, W. Zmitrowicz (red.). Studia Regionalia, t. 20, Warszawa.
- Smętkowski M., 2007, *Nowe relacje metropolia – region w gospodarce informacyjnej na przykładzie Warszawy i Mazowsza*, [w:] *Polska regionalna...*, op. cit., s. 163-187.
- Sobala-Gwosdz A. et al., 2006, *Inwestycje zagraniczne w województwie podkarpackim do 2005 roku*. Lista największych inwestycji zagranicznych w województwie podkarpackim. Rzeszowska Agencja Rozwoju Regionalnego, Rzeszów.
- Strategia rozwoju społeczno-ekonomicznego Polski Wschodniej do 2020 roku*, MRR, Warszawa.
- Węclawowicz G. et al., 2003, *Zagospodarowanie przestrzenne Polski na początku XX wieku*. IGiPZ PAN, Warszawa.